

SZABÁLYSZERŰSÉG, TERMÉKENYSÉG ÉS ANALÓGIA A MORFOLÓGIÁBAN

KIEFER FERENC

MTA Nyelvtudományi Intézet
kiefer@nytud.hu

1. Bevezetés

A morfológiában többféleképpen értelmezhető a szabály fogalma: a szabály felfogható deskriptív általánosításként vagy morfológiai folyamat ábrázolásaként. Az utóbbi esetben a szabály generál, és nemcsak létező szavakról ad számot, hanem potenciális szavakat is létrehoz. Ha a szabály deskriptív általánosítást fogalmaz meg (mint a leíró nyelvtanok szabályai), akkor ez csak a létező szavakra vonatkozhat, ebben az esetben a potenciális szó fogalma értelmetlenné válik. A generáló morfológiai szabályok a választott elmélettől függetlenül lehetnek lexikai (a szótárban működő) vagy szintaktikai jellegű (a szótárban vagy a szintaxisban működő) szabályok, tartalmukat tekintve pedig szintén két típus különböztethető meg. Az egyik esetben a szabály feltételezi a morféma fogalmát (tehát: a morféma is szótári egység, a szabály morfoszintaktikai jegyekkel ellátott morfémákon működik), a másik esetben a szabály csak morfoszintaktikai jegyeket tartalmaz, ezekkel végez műveleteket, majd a végeredményül kapott 'morfoszintaktikai reprezentációt' toldalékként realizálja ('realizációs szabály' segítségével). A szabálytípusok részletes bemutatásától eltekintünk, a következőkben csak a deskriptív és a generáló szabály közötti megkülönböztetésre lesz szükségünk. Jelen dolgozatban bennünket elsősorban a szabályszerűség kérdése, valamint a szabályszerűség és a termékenység közötti összefüggés fog érdekelni. Mint látni fogjuk, a kettő szorosan összefügg: a termékenység feltételezi a szabályszerűséget, ennek fordítottja azonban nem áll fenn. A termékenységről a korábbi szakirodalom nem ad pontos képet, szerepe a morfológiában csak mostanában kezd tisztázódni (Dressler 1997; Dressler–Ladányi 2000; Koefoed–van Marle 2000). A termékenységtől fontos megkülönböztetnünk az analógia fogalmát. Hagyományosan analógiáról abban az esetben beszélünk, amikor új szó egyetlen adott morfológiaileg komplex szó alapján jön létre, mi ezzel szemben analógiáról fogunk beszélni abban az esetben is, amikor új szó szabályba foglalható termékletlen minta alapján jön létre. Az analógia fogalmával tudunk bizonyos morfológiai jelenségeket megmagyarázni, a fogalom tehát a morfológiában nélkülözhetetlen, annak ellenére, hogy a generatív morfológiában nem játszik szerepet.

2. Szabályszerűség

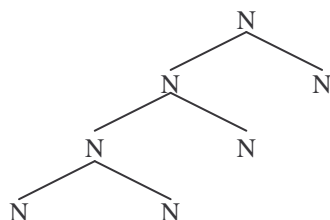
Valamely morfológiai jelenség szabályszerű, ha az szabályba foglalható (Kiefer 2000a). A szabályba foglalhatóság feltételezi a bemenet és a kimenet szabályos voltát. A bemenet szabályos, ha természetes osztályként jellemezhető (pl. minden főnév, minden elvont főnév, minden megszámlálható főnév, minden egy szótagú főnév, minden ‘ember’ jeggyel jellemezhető főnév stb.), vagyis ha megadható azoknak a szavaknak a köre, amelyekre a szabály alkalmazható. A kimenet szabályos, ha a szóban forgó morfológiai alakzatnak nemcsak a formája, hanem a jelentése is előre jelezhető. Mind a bemenet, mind pedig a kimenet szempontjából előfordulhatnak kivételek. Az *-Ás* deverbális nomenképzés szabálya esetében a bemenet szempontjából kivétel pl. a **gyűlölés*, **hivés*, **félés*, **tisztelés*, mivel képzésüket a már létező *gyűlölet*, *hit*, *félelem*, *tisztelet* akadályozza. Ez a lexikai tiltás azonban az *aktuális szó*-ra és nem a *potenciális szó*-ra vonatkozik. Más szóval, a *gyűlölés* és a *hivés* potenciális szavak, amelyek szükség esetén aktuális szavakká válhatnak. A kimenet szempontjából kivétel pl. a *tudás*, mivel jelentése nem szabályos, azaz nem vezethető le a *tud* ige és a nomenképző jelentéséből. A szabályos jelentés fogalma tehát azonos a kompozicionális jelentés fogalmával.

A kimenet jelentésének előre jelezhetősége nem feltétlenül igen-nem kérdése. A szóösszetétel esetében például sokszor csak annyi jelezhető előre, hogy az utótaggal jelölt dolog és az előtaggal jelölt dolog között valamiféle szemantikai viszony áll fenn. A jelentés előre jelezhetősége szempontjából tehát különbség van az *útépítés*, *ablaktisztítás*, *bronzszobor*, *ezüstkanál* típusú és a *vállpánt*, *erdőtűz*, *szélvihar*, *katonazene*, *alkoholforradalom*, *hintamanőver* típusú összetett szavak között. Az előbbi esetben a kimenet teljesen szabályos, az utóbbiban csak részben az.

A generatív morfológiai irodalomból ismert (pl. Selkirk 1982) (1) szabály a szintaktikai szabályokhoz hasonlít, és lehetővé teszi összetevős szerkezetek generálását. Az utóbbira azért van szükségünk, mert az összetett szavak bináris szerkezetet mutatnak. Vö. [*villany* + *szerező*] → [[*villany* + *szerező*] + *mester*] → [[[*villany* + *szerező*] + *mester*] + *képzés*].

(1) $N \rightarrow NN$

(2)

Láttuk azonban, hogy a főnévi összetételeknek az (1) szabállyal történő képzése nem mindig (teljesen) szabályszerű, ti. az összetett szó jelentése csak bizonyos feltételek teljesülése esetében jelezhető előre. Pl. ha az előtag anyagnév és az utótag artefaktum, akkor az összetett szó jelentése ‘az artefaktum az anyagnévvel jelölt anyagból készült’. Ehhez járul még egy további probléma: az (1) szabályból nem tudható meg, hogy melyik N a szerkezet alaptagja. A magyarban az összetételek alaptagja mindig a jobboldali összetételi tag, ezt a feltételt az összetételekre vonatkozó általános feltételként fogalmazhatjuk meg. Tudjuk, hogy a morfológiai alaptagnak (a szerkezet fejének) a helye nyelvspecifikus tulajdonság,

vannak nyelvek, amelyekben a fej a baloldali összetételi tag (pl. a franciában) és vannak olyan nyelvek is, ahol a fej az összetétel jellegétől függően (pl. attól, hogy idegen eredetű szavak összetételéről van-e szó) hol a bal-, hol pedig a jobboldali összetételi tag. Megjegyezzük, hogy a szerkezet feje két különböző szintaktikai kategóriájú összetételi tag esetében a szabályból automatikusan leolvasható, külön megkötésre nincs szükségünk. Tehát pl. a magyarban szintén létező $N \rightarrow ADJ + N$ összetételi minta esetében a főnév a szerkezet feje. A kimenet szabályos voltát azonban csak úgy garantálhatjuk, ha az összetételi tagokat szemantikailag is jellemezzük, ez viszont lehetővé teszi, hogy az alaptagot a szabály alapján abban az esetben is felismerjük, ha a két összetételi tag ugyanahhoz a kategóriához tartozik (pl. mindkettő főnév). Ez azt is jelenti, hogy az (1) helyett több szabályra van szükségünk. A (3) az (1) egyik lehetséges ‘alszabálya’ (Kiefer 2000b).

- (3) $N \rightarrow N \quad N$
 [artefaktum] [anyagnév] [artefaktum]
 az összetett szó jelentése: ‘az N[artefaktum]-mal jelölt dolog az N[anyagnév]-vel jelölt anyagból készült’

Az alaptag helyére vonatkozó megkötést ezért csak olyan esetben kell alkalmaznunk, amikor az összetétel tagjai ugyanahhoz a szintaktikai kategóriához tartoznak, és szemantikailag nem jellemezhetők a (3)-hoz hasonló módon.

A (3) szabály, éppúgy mint az (1) szabály, generáló szabály, tehát mivel mind az anyagnevek, mind pedig az artefaktumok osztálya nyitott, az aktuális összetett szavakon kívül végtelen sok potenciális összetett szó generálására alkalmas. Zárt osztályok esetében a morfológiai alakzat szerkezete csak deskriptív általánosításként fogalmazható meg, a magyar összetett szavak köréből azonban ilyen esetre példát nem találunk, a jelenség ezzel szemben, mint alább néhány példán látni fogjuk, nem ritka a szóképzés területén.

A *-tlan* fosztóképzővel képzett melléknévek (pl. *vasalatlan, olvasatlan, töltetlen*) igei bázis esetében a következő generatív szabállyal írhatók le (Kiefer–Ladányi 2000):

- (4) $V_{tr} \rightarrow V_{tr} \quad [tlan]_{ADJ}$
 [cselekvés] [cselekvés]
 ‘az igével jelölt cselekvés nincs végrehajtva’

Más szóval, fosztóképzős melléknév képezhető minden tárgyias cselekvésigéből. A tárgyatlan igéből képzett *átlátszatlan, független, vigyázatlan, nyugtalan, szüntelen* lexikalizálódott képződmények, képzésük nem foglalható szabályba. A bemenet szempontjából kivételek azok a tárgyias cselekvésigék, amelyek nem kaphatnak fosztóképzőt, pl. **vágatlan, *imádatlan, *emeletlen, *színleletlen, *küldetlen*. Az ilyen igék kivétek és ennek megfelelően jelölendők a lexikonban. (Nota bene: ige kötővel ellátva az ilyen igék néha azonban magukhoz engedik a fosztóképzőt: *felvágatlan, elküldetlen*). A kimenet szempontjából pedig nem szabályosak azok a képződmények, amelyeknek jelentése lexikalizálódott, pl. *tanulatlan, ápolatlan, íratlan*. (A *tapasztalatlan, váratlan* nem esik a szabály hatókörébe, mert sem a *tapasztal*, sem pedig a *vár* nem cselekvésige.) Az utóbbi képződményeknek a morfológiai szerkezete természetesen egyértelmű, a szételemezéskor a (4) szabályra támaszkodunk: a szabály jobboldala szolgáltatja az elemzéshez a mintát.

Nézzünk most egy példát a szabályszerű, de nem termékeny képzésre. Az *-Ul* igeképzővel melléknévből képzünk igét, pl. *szépül, csúnyul, mélyül, barnul*. A képzés bemenetétől szolgáló melléknévek egy- vagy két szótagú tömelléknévek. A két szótagúak esetében az ige képzésekor a szóvégi magánhangzó törlődik: *csúnya + ul* → *csúnyul*. A szabály eszerint két természetes osztályra vonatkozik, amelyet azonban az egyszerűség kedvéért egyetlen szabályként fogalmazzunk meg. A szabály tehát így fest:

- (5) ADJ → ADJ [-Ul]_v
 a. egy szótagú 'vmilyen tulajdonságúvá kezd válni'
 b. két szótagú, mgh-ra végződik

A szabály baloldalával jellemzett melléknévek azonban zárt osztályt alkotnak, a halmaz újabb elemmel nem bővíthető. Vö. *bézs - *bézsül, drapp - *drappul, keki - *kekiül/kekiül*. Az (5) képzés tehát csak egy adott zárt melléknévosztály esetében működik: a képzés szabályszerű (mert szabályba foglalható), de nem termékeny (mert újabb elemmel nem bővíthető). Az (5) szabály nem generál, csupán egy deskriptív általánosítást fogalmaz meg.

Nehezebb a dolgunk a *-dA* képzővel. A *hizlalda, nyomda, fonoda, mosoda* példák azt mutatják, hogy a képző igéből képez 'az a hely, ahol az igével jelölt cselekvés intézményesített formában végbemegy' jelentésű főnevet. Az 'intézményesített formában' megszorítás azért fontos, mert ugyan képezhető az *iszoda, olvasda, szerelde, főzde* (ez utóbbi képzését megnehezítheti a létező *kifőzde* szó), de *e* szavak csak alkalmi képzésként (okkazonalizmusként) fogadhatók el. Az újabb keletű *kajálda, másolda* a diáknyelvi zsargonhoz tartozik, esetükben is tetten érhető az intézményesülés. Az intézményesülés a lexikalizálódástól különböző folyamat, amelyben a világismereti tényezők döntő szerepet játszanak. Mint tudjuk, ezek az ismeretek szabályba nem foglalhatók, következésképpen nem lehet megadni azoknak az igéknek a körét sem, amelyekből a *-dA* képzővel főnév képezhető. Ez azonban nem azonos az *-Ul* képző esetével, ott ugyanis a bemenetet képező melléknévosztály zártsága fonológiai feltételekkel fogalmazható meg, jelen esetben viszont a feltétel az intézményesüléssel függ össze. Az intézményesülés kizárja az automatikus képzés lehetőségét: a képzésnek csak abban az esetben van értelme, ha az igével jelölt cselekvés intézményesült, és ennek az intézményesült cselekvésnek van intézményesült helye. Az intézményesülés a lexikalizálódással szemben változó és megváltoztatható paraméter. Fenti gondolatmenetünknek megfelelően azt kell tehát mondanunk, hogy a *-dA* képzővel történő képzés nem szabályszerű.

A *-sdi* képzővel történő szóképzés lehetősége is mindennapi ismereteinkkel függ össze, de a képzésnek nincs köze az intézményesüléshez. Vö. az *egyletesdi, zálogosdi, katonásdi*, és az újabb keletű *számítógépesdi, televíziósdi* alakzatokat. A képzett szavak fontos jelentéseleme a 'játékosan, nem komolyan' aspektus, ami nyilvánvalóan a főnévhez kapcsolódó tevékenységre utal. Ebben az esetben sem adható meg azoknak a főneveknek a köre, amelyekkel ez a képzés lehetséges. Ebből következik, hogy nem beszélhetünk generáló szabályról, ugyanakkor tudatos szóalkotás eredményeképpen az adott minta alapján létrejöhetnek új képződmények.

Megjegyezzük, hogy a három típus: a generáló szabályba foglalható, a csak deskriptív szabállyal leírható és a szabályba nem foglalható morfológiai jelenségek között nem mindig vonható éles határ.

3. Termékenység

Termékeny morfológiai mintáról akkor beszélünk, ha az lehetővé teszi új képződmények automatikus létrehozását (Koefoed–van Marle 2000). Az ‘automatikus’ jelző alapvetően fontos: új képződmények szándékos szóalkotás révén is létrejöhetnek, de az ilyenek nem bizonyítják valamely minta termékenységét. A létrehozható képződmények száma korlátlan, potenciálisan végtelen. A termékenység (új) idegen szavakkal és nonszensz (gyártott) szónak nevezett elemekkel könnyen tesztelhető. A magyarban például a *-z* igeképző termékenységét igazolják az idegen szavakból képzett *e-mail-ezik*, *dévédézik*, *internetezik*, és ha a nonszensz *burdi* olyasvalamit jelöl, amivel valamit csinálni lehet, akkor ezt a tevékenységet *burdizik*-nak nevezhetjük. Ebből következik az is, hogy a termékeny szóalkotás a potenciális szavakról is számot kíván adni. Az anyanyelvi beszélő a potenciális szónak nemcsak a morfológiai szerkezetét, hanem – amennyiben ismeri a bemenetet képező szót – a jelentését is azonnal felismeri. Ha tudjuk, hogy az *internet* szó mit jelent, akkor azt is tudjuk, hogy az *internetez* ige milyen tevékenységre utal. Sőt! Az előbb említett *burdizik* esetében is tudjuk, hogy a cselekvő a *burdi*-val jelölt dologgal csinál valamit. A *verde* szót ezzel szemben nem értjük, mivel a *ver* igével jelölt cselekvésnek nincs intézményesült helye. És ugyanígy nem értjük a *feleségesdi*-t sem, hacsak nem ismerjük azt a beszédhelyzetet, amelyben a szó használata értelmet kap.

A termékenység mindig szabályhoz van kötve, az előző pontban említett két szabálytípus közül természetesen csak a generáló szabály jöhet számításba. A termékenység kimutatásához tehát mindig meg kell tudnunk mutatni, hogy a szóban forgó morfológiai folyamat generáló szabályba foglalható. A fentiekből következik, hogy a szabályszerűség fogalma nem azonos a termékenység fogalmával, mint láttuk, nem termékeny morfológiai folyamatok is lehetnek szabályszerűek (pl. az *-Ul* képzővel történő igeképzés). Más szóval, a termékenység hiponimája a szabályszerűségnek. Nem generáló szabály, hanem egyéb minta alapján létrejött képződmények létezése ezért nem bizonyíthatja a szóban forgó minta termékenységét.

4. Analógia

Analógia alapján egyetlen adott példa alapján is jöhetnek létre új képződmények (Becker 1990). Eredetileg az analógiás képzés fogalma erre az esetre korlátozódott. Például a németben az *einsam* ‘egyedül’ mintájára képződött a *zweisam* ‘ketten egyedül’ alkalmi szó, vagy a franciában az *atterrir* (*la terre* ‘a föld’) ‘leszáll, földet ér’ mintájára keletkezett az *amerrir* (*la mer* ‘a tenger’) ‘leszáll a tengerre’ (a két *rr* is csak az analógiára való hivatkozással magyarázható) és az újabb keletű *alunir* (*la lune* ‘a hold’) ‘leszáll a holdra’ (Dressler–Ladányi 2000: 110). Analógiás képzésről azonban abban az esetben is beszélhetünk, amikor új szót nem egyetlen adott minta, hanem több létező szó alapján képzünk (pl. Beard 1998: 57). Tekintettel arra, hogy a *-dA* képzővel történő szóalkotás, mint láttuk, nem foglalható szabályba, feltételezhetően a *kajálda*, *másolda* analógiás úton jött létre a *hizálda*, *nyomda*, *fonoda*, *mosoda* mintájára. Bár *-ium* végű szavaink régóta vannak (pl. *szeminárium*, *antikvárium*, *herbárium*), e szavak morfológiailag nem elemezhetők szét egyértelműen, mégis mintául szolgálhatnak (a testes *-ium* végződés miatt) további szóalkotások számára. Az *-ium* ismert volta ellenére a *bronzárium* szó valószínűleg a rokon értelmű *szolárium* mintájára keletkezhetett. Ugyancsak analógiás képzést kell feltételeznünk a *számítógépesdi*, *televíziósdi* esetében. A minta ezekben az esetekben nem foglalható

szabályba, tehát a termékenység általunk elfogadott fogalma szerint az említett képződmények nem tekinthetők a termékenység bizonyítékául (vö. azonban Keszler 2000: 309–318).

Tudjuk, a termékenységnek nincs köze a gyakorisághoz, viszonylag gyakori képzők is lehetnek terméketlenek. Az *-ista* képző szabadon alkalmazható minden olyan esetben, amikor az *-izmus* elem is használható, utóbbi politikai, szellemi irányzatot jelöl, előbbi ennek követőjét: *szocializmus – szocialista, gaullizmus (De Gaulle nevéből) – gaullista, chomskizmus – chomskista, funkcionalizmus – funkcionalista*. Ebben az esetben már-már szabályhoz hasonlítható összefüggésről van szó, általános képzési szabályt mégsem tudunk megfogalmazni. A minta alapján azonban – szükség esetén – korlátlanul képezhetünk új szót. Az ily módon létrejött szavak azonban vagy alkalmi képzések vagy létező szavak, de sohasem potenciális szavak. A potenciális szó fogalma a termékeny szóalkotáshoz kapcsolódik. Az *-ista* képző kiterjeszhető más jelentésű elemek képzésére is felhasználható, pl. *kalasnyikovista, mozista, neoista* (Kiss–Pusztay 2000).

Az analógia útján létrejött képződmények nem azonosak a kreatív, ad hoc szóalkotásokkal, amelyek különösen a költői nyelvben gyakoriak. Ezek egy részére az jellemző, hogy az egyes morfémák felismerhetők, jelentésük azonosítható, a teljes szó azonban csak adott kontextusban válik érthetővé. Íme néhány a költői nyelvből vett példa: „*Engem a látvány meghazáztat*”, „*A péntek éj most foszlad át*”, „*Elszódalolt egy évtized*” (Parti Nagy Lajos: Holaha zanzák, Ladányi Mária gyűjtése). Ezeknek a képződményeknek a jellemzése azonban nem a grammatika feladata (Baldi 2000).

5. Összefoglalás

Rövid tanulmányunkban a szabályszerűség, termékenység és analógia fogalmának tisztázásához kívántunk hozzájárulni. A szabályszerűség szabályba foglalhatóságot jelent, termékenységről akkor beszélünk, ha a szabály lehetővé teszi új képződmények automatikus létrehozását. Az analógiás képzés mindig adott mintát követ, amely lehet egy adott szó vagy terméketlen szabály, és ezért mindig tudatos tevékenység eredménye. A termékenység mindig szabályszerűséget is jelent, ennek fordítottja azonban nem érvényes.

Hivatkozások

- Baldi, Philip 2000: Creative processes, in Geert Booij – Christian Lehmann – Hoachim Mugdan szerk.: *Morphologie/Morphology. Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung/An International Handbook on Inflection and Word-Formation*, Berlin, Walter de Gruyter, 963–972.
- Beard, Robert 1998: Derivation, in Andrew Spencer – Arnold M. Zwicky szerk.: *The Handbook of Morphology*, Oxford, Blackwell. 44–65.
- Becker, Thomas 1990: *Analógia und morphologische Theorie*, Studien zur theoretischen Linguistik, München, Wilhelm Fink.
- Dressler, Wolfgang U. 1997: On productivity and potentiality in inflectional morphology, *CLASNET Working Papers 7*, Montréal, Université de Montréal.
- Dressler, Wolfgang U. – Mária Ladányi 2000: Productivity in word formation (WF): A morphological approach. *Acta Linguistica Hungarica* 47, 103–144.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Kiefer, Ferenc 2000a: Regularity, in Geert Booij – Christian Lehmann – Hoachim Mugdan szerk.: *Morphologie/Morphology. Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung/An International Handbook on Inflection and Word-Formation*, Berlin, Walter de Gruyter, 296–302.
- Kiefer Ferenc 2000b: A szóösszetétel, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3: Alaktan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 519–567
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000: A szóképzés, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3: Alaktan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 137–164.
- Kiss Gábor – Pusztay Ferenc 2000: *Új szavak, új jelentések*, Budapest, Tinta Kiadó.
- Koefoed, Geert – Jaap van Marle 2000: Productivity, in Geert Booij – Christian Lehmann – Hoachim Mugdan szerk.: *Morphologie/Morphology. Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung/An International Handbook on Inflection and Word-Formation*, Berlin, Walter de Gruyter, 303–311.
- Selkirk, Elisabeth 1982: *The Syntax of Words*, Cambridge, The MIT Press.
- Spencer, Andrew – Arnold M. Zwicky (szerk.) 1998: *The Handbook of Morphology*, Oxford, Blackwell.